

הרב אמנון בזק

פולמוס התנ"ך: בין הקו והמרחב

בתקופה האחרונה אנו עדים לליבוי מחדש של אש המחלוקת סביב דרכי לימוד התנ"ך בדורנו, על ידי רבנים מחוג מסוים. למרבה הצער, מחלוקת זו מלווה בצדדים שליליים רבים, שאינם מסימניה של מחלוקת לשם שמים. אולם לאחר שיִרדו הלהבות והדיון יגיע סוף סוף לרמה העניינית, יש מקום לחזור ולחדד את נקודות המחלוקת האמתיות ולהציג באופן ברור את ההשקפה שכנגדה יצאו רבנים מסוימים באופן כל כך תוקפני.

תחילה אציין, שקשה להגדיר באופן אובייקטיבי את שני הצדדים המרכזיים במחלוקת. משום כך, נראה לי שהדרך הפשוטה ביותר תהיה להגדיר צד אחד כ'גישת הקו', המבטאת את מה שמקובל בציבור הדתי לכנות 'שיבות הקו', ובראשן ישיבת הר המור ורבניה, ואת הצד השני להגדיר כ'גישת המרחב', הכוללת רבנים ממגוון רחב של ישיבות ומלמדי תנ"ך יראי שמים שאינם שותפים לתחושה שיש רק קו אחד לגיטימי במחשבת ישראל. אני מקווה מאוד שהגדרות אלו אינן פוגעות באף אחד משני הצדדים.

מהן אפוא נקודות המחלוקת המרכזיות? דומני שניתן לדבר על שלושה תחומים מרכזיים: הלגיטימיות ללימוד הפשט ולפרשנויות חדשות בו; ההיצמדות לפרשנות מסוימת בחז"ל ובמפרשים מול היכרות עם גישות שונות ומורכבות הקיימות במקורות אלו, ולבסוף – היחס לחקר המקרא האקדמי, בהתמודדות רצינית או בהתעלמות ובזלזול.

* מאמר זה התפרסם בשינויים קלים במוסף 'שבת' של העיתון מקור ראשון, גיליון 778 (פרשת בלק), ט"ז בתמוז תשע"ב, תחת השם 'ארמון או מחילות'.

היחס ל"פשטות המתחדשים בכל יום"

נקודת המחלוקת העיקרית, לעניות דעתי, היא בשאלת הלגיטימיות ללימוד פשט. 'גישת הקו' שוללת למעשה את העיסוק הישיר בפרקי התנ"ך אף ללומדים שהקדישו שנים רבות ללימוד זה, ויוצאת כנגד כל פרשנות חדשה שאין לה בסיס במדרשים או ברש"י. לעומת זאת, 'גישת המרחב' מבוססת על המסורת הפרשנית לדורותיה, שלפיה לכתוב יש כמה מובנים, שאחד מהם הוא רובד הפשט, והפשט תלוי בהבנתו המעמיקה של הלומד בכל דור ודור. רבים מן המפרשים הקדישו את עיקר עבודתם לפרשנות על פי רובד הפשט, גם במקומות שבהם הוא שונה מן הרבדים שעל דרך הדרש. תקצר היריעה מלפרט את המקורות השונים שבהם ראשונים הציגו את משנתם בנושא זה, ולכן נסתפק בדוגמות ספורות.

אחד המקורות הידועים ביותר בנושא הוא דברי הרשב"ם בתחילת פרשת וישב, המספר על הוויכוחים שהיו לו עם סבו, הפרשן הגדול, רש"י:

וגם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה, שפירש תורה נביאים וכתובים, נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו, והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום (רשב"ם, בראשית ל"ז, ב).

גישתו של רש"י הייתה, אפוא, שהפשט הוא דבר מתחדש, ופירושים חדשים עשויים להתגלות בכל יום. בכמה מקומות לאורך פירושו הגשים רש"י את דבריו שלו ותיקן ושינה בכתב ידו את מה שכתב בתקופה קודמת בחייו.

תלמידו-חברו של רש"י, ר' יוסף קרא, הרבה לעסוק בפשוטו של מקרא, ובכמה מקומות ביטא עמדה ייחודית, שלפיה הפשט הוא הרובד החשוב ביותר של לימוד התנ"ך, שכן בלימודו ניתן להגיע להבנה ישירה בלתי-אמצעית עם דבר ה'. בין היתר כתב:

והט אזנך וכפוף עצמך למקרא, שכל מקרא ומקרא שדרשוהו רבותינו, בטוב תלין נפשם, משאמרו עליו מדרש, הם שאמרו עליו לסוף, אמרו: 'אין מקרא יוצא מדי פשוטו', שאין לנו מידה טובה במקרא יותר מפשוטו... וכן שלמה מלך ישראל הוא אומר 'הט אזנך... לדברי חכמים ולבך תשית לדעתי' (משלי כ"ב, יז), ופתרון: אע"פ שמצוה עליך לשמוע דברי חכמים, 'לבך תשית לדעתי' – לגופו של דבר, 'לדעתם' לא נאמר, אלא 'לדעתי' (פירושו לישעיהו ה', ט).

ר' יוסף קרא הדגיש אפוא את החשיבות בלימוד הפשט מתוך רצון להבין את דבר ה', גם במקומות שבהם המדרש הולך בכיוונים אחרים.

מפרשי המקרא הקלסיים – רשב"ם, ראב"ע, רמב"ן ורד"ק – הרבו לעסוק בפשוטו של מקרא, תוך הבחנה בין המדרש לבין הפשט. ראב"ע ציין כבר בהקדמתו לתורה – "ובעבור הדרש דרך הפשט לא סרה, כי שבעים פנים לתורה", ואילו הרמב"ן בלמעלה ממאה וחמישים מקומות בפירושו מביא לצד המדרש פירוש "על דרך הפשט". דרך זו הוסיפה וליוותה את המפרשים גם בדורות מאוחרים יותר, מאברבנאל ועד מלבי"ם. מפרשים אלו הורו דרך לדורות, שעל פיה יש לבחון את הכתוב בדרך הגיונית ככל שניתן, על מנת להגיע להבנת דבר ה' המתבטא (גם) בדרך הפשט, וכדברי תוספות יום טוב (נזיר פ"ה מ"ה): "שהרשות נתונה לפרש במקראות כאשר עינינו הרואות חבורי הפירושים שמימות הגמרא".

היכולת ללמוד בכל דור את פשוטו של מקרא ולהגיע לתובנות חדשות היא ביטוי מוחשי ביותר לרלוונטיות של התורה. הפשטות לא הפסיקו להתחדש, לא בתקופת חז"ל ולא בימי הביניים. הם מוסיפים להתחדש יומיום, בעזרתם של כלים חדשים המאירים באור יקרות את המקרא בכל דור. לא כאן המקום לפרט מהם אותם כלים ועד כמה הם מוסיפים להבנת דבר ה'. נסתפק אפוא בקביעה, שהלומדים ב'גישת המרחב' מגשימים את עקרון היסוד של רש"י,

אשר לאורו הלכו גדולי המפרשים בכל הדורות: ללמוד את התנ"ך מתוך עצמו, מתוך הפשטות המתחדשים בכל יום. על כל הצדדים מוסכם, שיש להיזהר מפרשנויות פשט בלתי-מבוססות או מוטות על פי אג'נדה פוליטית או אידאולוגית אנטי-מסורתית. בעולם המחקר לא חסרות, למרבה הצער, דוגמות לספרים ומאמרים שפרשנותם מבוססת על אג'נדה כזו, מבלי שיהיה להם בסיס אמתי ורציני בכתוב. אולם לא יהיה נכון לבטל את כל הלגיטימיות של פרשנות הפשט בגלל מגמות כאלו.

לפרשנות על דרך הפשט יש השלכות על תחומים רבים. אחת מהן נוגעת לוויכוח על שאלת חטאיהם של גדולי האומה, שכן על פי הפשט רבות מן הדמויות המרכזיות בתנ"ך אכן חטאו או כשלו באירועים שונים. ויכוח זה כונה באופן מטעה מאוד בשם 'תנ"ך בגובה העיניים', ורבים מ'גישת הקו' הפכו אותו להיות הגורם המרכזי. אחת הטעויות או ההטעויות המקוממות ביותר בנושא זה היא הצגת הדברים כאילו 'גישת המרחב' באה מתוך אג'נדה רעיונית שדמויות התנ"ך הן מורכבות, ומשום כך היא מפרשת את הפסוקים באופן המציג אותן כך. כמובן, ההפך הוא הנכון: 'גישת המרחב' נזהרת עד מאוד מלגשת לפסוקים מתוך אג'נדה כלשהי. היא מאמינה שלימוד תנ"ך צריך לבוא מתוך צניעות רבה ומתוך רצון לגבש את תפיסת העולם על פי התנ"ך, ולא את פרשנות התנ"ך על פי תפיסת העולם. דומה שמי שניגש לתנ"ך בלא דעות מוקדמות ובלא עמדות שישפיעו על פרשנותו, לא יוכל להתעלם מן העובדה שאכן דמויות רבות בתנ"ך מוצגות באופן מורכב, ברמה זו או אחרת, ועליו לנסות להבין מה המסר של התנ"ך בכך. אולם מי שניגש לתנ"ך מתוך עמדה שאותה גיבש לעצמו, שעל פיה כל דמויות התנ"ך הן מושלמות וללא רבב, יגיע בהכרח לפרשנות מסולפת של פשוטו של מקרא.

לא כאן המקום להרחיב בשאלה, כיצד יש להבין את משמעות הדרך המורכבת שבה מוצגות דמויותיהם של אישי התנ"ך. בקצרה נציין, שנראה שהתנ"ך מבקש להציג דמויות, שעל אף גדולתן

וקרבתן לקב"ה הן עדיין אנושיות, וכך ניתן ללמוד מהן משהו. הוא גם מלמד אותנו על חובת האחריות המוטלת על כל אדם ועל יכולתו לשוב בתשובה ולכפר על חטאיו ושגיאותיו, והוא מורה לנו שאין אדם, גדול ככל שיהיה, המחוסן בפני חטא והפטור משמירת עצמו מכך. מכל מקום, יש להדגיש שנושא דמותם של אישי המקרא איננו עומד בפני עצמו, אלא הוא סעיף מסוים בתוך שאלה רחבה יותר, של עצם הלגיטימיות של לימוד על דרך הפשט.

“אלו ואלו דברי אלהים חיים”

נקודת המחלוקת השנייה נוגעת למודעות לקיומן של מחלוקות גם בדברי חז"ל והראשונים. המחלוקת של היום אינה רחוקה ממחלוקות שהיו קיימות מדורי דורות, אך נראה שגישת הקו' מעדיפה להכריע כדעה אחת בחז"ל או במפרשים ולהתעלם מקיומן של דעות אחרות, הקרובות יותר לרובד הפשט. לעומת זאת, גישת המרחב' תומכת בהצגת הדעות השונות מבלי להכריע ביניהן באופן קטגורי, וסוברת שהלומד יכול לבחור לעצמו את הפשט המתיישב יותר בלבו, שכן “אם נחלקו חכמים באיזה השקפה ודעה שאין תכליתה מעשה מן המעשים, הרי אין לומר שם הלכה כפלונני”¹.

להמחשת העניין אציין שתי דוגמות: אחת נרחבת וידועה, ואחת נקודתית הקשורה לפולמוס האחרון. הדוגמה לפרשה נרחבת היא חטא דוד ובת־שבע. מבלי להאריך בדברים נציין את הידוע, שעל דרך הפשט חטא דוד בשני חטאים חמורים: “את אוריה החתי הכית בחרב ואת אשתו לקחת לך לאשה” (שמ"ב י"ב, ט), והוא הכיר בחטאו ושב בתשובה, שבשכרה בוטל עונש המוות שהיה עליו, אך עדיין נותרו עונשים רבים עליו ועל זרעו. הגישה הרווחת בחז"ל אכן ביארה את הפסוקים כפשוטם, אך גישת הקו' הדגישה הרבה יותר את דעת רבי יהודה הנשיא ורבי שמואל בר נחמני, שלפיה: “כל

1. רמב"ם, פירוש המשנה, סוטה פ"ג מ"ג.

האומר 'דוד חטא' אינו אלא טועה". שיטה זו מבוססת על כך, שבאופן פורמלי בת־שבע הייתה מגורשת בגט היוצא למלחמת בית דוד (ואף בכך אין שום הצדקה מוסרית ללקיחת בת־שבע!), ואוריה החתי היה מורד במלכות (שבת נו ע"א). אולם, בסוגיה במסכת כתובות (ט ע"א), העוסקת בשאלה כיצד הותרה בת־שבע להינשא לדוד אם הייתה אשת איש בשעה שבא עליה לראשונה, הובאו שתי דעות, כשהראשונה מחמירה עוד יותר עם דוד – "התם אונס הוי"; והשנייה – שבת־שבע אכן הייתה מגורשת, בגלל הגט של היוצאים למלחמת בית דוד. מקורות אחרים בחז"ל מניחים בבירור שבת־שבע הייתה אשת איש לכל דבר. בסנהדרין (קז ע"א) נאמר שהקב"ה סירב לבקשתו של דוד למחול לו על החטא, שכן "כבר עתיד שלמה בנך לומר בחכמתו: 'היחתה איש אש בחיקו ובגדיו לא תשרפנה. אם יהלך איש על הגחלים ורגליו לא תכוונה. כן הבא על אשת רעהו לא ינקה כל הנגע בה' (משלי ו', כז-כט)", וגישה זו נזכרת שוב ושוב לאורך הסוגיה שם. במקום אחר בחז"ל נאמר:

כתיב 'ואת הכבשה ישלם ארבעתים' (שמ"ב י"ב, ו), אמר ר' יהודה בר חנינא: אמר ליה הקדוש ברוך הוא לדוד, אתה ניאפת אחת, שש עשרה ניאפות יבואו לך, אתה רצחת אחת, שש עשרה נרצחות יבואו לך.²

המחלוקת בחז"ל מופיעה גם בדברי המפרשים. רבים מן הראשונים פירשו את הפרשה כפשוטה, ואף הסיקו ממנה לקחים רעיוניים. רבי יהודה החסיד הבין, שהמסר הוא "להודיע כי ראש החסידים שכל עסקו לשם שמים, ואעפ"כ כשראה אישה נכשל, ואף על פי שקרוב לזקנה, וכל שכן שבחור צריך להיזהר מלהביט באישה ולהתרחק מאישה" (ספר חסידים, סימן תריט). הרלב"ג למד מכאן מסר אחר:

2. מדרש שוחר טוב מזמור ג ד.

להודיע שאין ראוי לאדם שיפנה אל התענוגים בעת היות חברו בצער... וראה מה קרה לדוד מהרע בתתו אז לעצמו התענוגים עד שחשק בכת־שבע עם ידיעתו שהיא אשת איש ובא אליה ותהר לו, כי זה היה סבה אל שהוסיף פשע על חטאתו והשתדל שימות אוריה בחרב בני עמון.

ואילו אברבנאל כתב:

לא יסבול דעתי להקל בחטאת דוד, ולא אכחיש האמת הפשוט... אם הכתוב קראו חוטא והוא הודה בחטאו, איך היה טועה אדם בהאמינו? טוב לי שאומר שחטא מאד והודה מאד ושב בתשובה גמורה וקבל עונשו ובזה נתכפרו עוונותיו.

די במקורות אלו, שהן דוגמות חלקיות בלבד, כדי ללמד, שהגישה המבינה את חטא דוד כפשוטו והסוברת שדבר ה' העולה מן הפרשה הוא הלקח שיש להפיק מחטאים אלו, היא גישה קדומה ולגיטימית לחלוטין. 'גישת הקו' מתעלמת ממקורות אלו ואינה מציגה אותם בפני תלמידיה. 'גישת המרחב' סבורה שהתעלמות זו היא החמצה של דבר ה', לפחות על פי פרשנות מסורתית מקובלת בעם ישראל. אעבור מכאן לדוגמה קצרה הרבה יותר, בעיקר משום שגם היא הותקפה לאחרונה. בעבר כתבתי על פרשת משה והאישה הכושית, והצגתי את גישת הרשב"ם, שלפיה הטענה "הרק אך במשה דָּבַר ה'" הלא גם בנו דָּבַר" (במדבר י"ב, ב) לא הייתה קשורה ישירות ללקיחת האישה הכושית (שלדעת הרשב"ם לא הייתה ציפורה ממדיין, אלא אישה מכוש), אלא הייתה טענה נפרדת כנגד משה: "עוד זאת אמרו על משה: במה יכול להתפאר עלינו, הלא גם בנו דבר [י"י] לישראל". על פי גישה זו, דברי מרים נבעו מחוסר הכרה בגדלות נבואתו של משה ומרגשות קנאה כלפיו, ועליהם היא נענשה, כפי שמוכח בבחייתא דרבי פנחס בן יאיר (פרק טז): "אתה מוצא על ג' עבירות הצרעת נדבקת לבריות: מקנאת הבל, כמו שנעשה במרים...". הפרשה מדגישה את תשובתו של אהרן, שהכיר בחטא וביקש

רחמים, ואת גדולתו של משה, שמחל על כבודו והתפלל על אחרותו שנצטרעה. והנה, אחד מרבני שיטת הקו התעלם לחלוטין מגישותיהם של רבי פנחס בן יאיר, של הרשב"ם ושל רבים אחרים שאותם ציטטתי, ובמקום זאת הוא סבר שיש רק אמת אחת ביחס לפרשה זו:

המורה שעיין באתר נמצא למד שהם לא פעלו זאת מפני דאגה לציפור, אלא פשוט מאוד מפני שהיו להם רגשי קיפוח. ואף אנו נאמר: ומדוע לא יראתם בעבדיי במרים ובאהרון?! האם בירתם איתם? עשיתם להם מבחן פסיכולוגי? אולי שכחתם שמדובר בנביאים.

על אף מעורבותי האישית, אינני יכול שלא לתהות כיצד רב חשוב יכול לשלול את הלגיטימיות של שיטת אחד מגדולי התנאים. האם גם את רבי פנחס בן יאיר היה צריך לתקוף, האם הוא עשה מבחן פסיכולוגי למרים ומתוך כך קבע שהיא פעלה מתוך "קנאת הבל"? הצגת סוג מאוד מסוים של מדרשים, התואמים את השקפת העולם של שיטת הקו, והתעלמות מן הים הרחב של המדרש ושל דעות תנאים ואמוראים, גאונים וראשונים, היא צמצום של התורה מצד עצמה, אך היא גם חוטאת לאמת בהצגת הדברים. מי שמדבר על 'גישת חז"ל' או על 'מסורת ישראל', תוך התעלמות מהגישות השונות שהיו בכל פרשה ופרשה לאורך כל הדורות, הוא בראש ובראשונה טועה, אך בנוסף לכך, הוא גם מטעה את הרבים.

דע מה שתשיב

נקודת המחלוקת האחרונה שעליה ברצוני להתעכב נוגעת לשאלת היחס לעולם חקר המקרא האקדמי. אין ספק שבעולם זה, עם כל השינויים והגלגולים שעבר במאתיים השנים האחרונות, עדיין בולטות גישות מגמתיות, הנשענות על הנחות יסוד שמעולם לא הוכחו, והמפרשות את הכתובים באופן מקומם לא רק מבחינה דתית,

אלא גם מבחינת הסבירות ההגיונית שלהן. אולם 'גישת הקו', מתייחסת לכל עולם המחקר האקדמי בהתעלמות מוחלטת ומשדרת זלזול גמור בכל מה שיש בו, אף היא מוטעית מבחינה עקרונית מצד אחד ומבחינה טקטית מצד שני.

ברמה העקרונית, למרות הבעיות שהזכרנו, לא נכון ולא ראוי לומר שכל עולם האקדמיה כולל רק אנשים טיפשים ורשעים. בדרך הטבע, מרצים באוניברסיטה אינם טיפשים, ואף שחלק מהם פועלים כאמור מתוך אג'נדה מסוימת, לא ניתן לבטל את כל השאלות והבעיות במחי יד. הראייה קוק, ש'גישת הקו' מסתמכת כביכול על הגותו, ודאי לא נהג כך, אלא התייחס ברצינות להתמודדות עם השאלות שהעלו חוקרי המקרא לדורותיהם. השאלות על כפילויות וסתירות בתנ"ך, הקשורות במקרים שונים באופן ברור לשמות ה' או למונחים עקביים, אינן ניתנות להתעלמות, וספק אם פרט לשיטת הבחינות של מורי הרב מרדכי ברויאר זצ"ל ישנה דרך נוספת להתמודדות רצינית עם 'השערת התעודות'. ההיכרות עם חוקי חמורבי ושאר קובצי החוקים במזרח הקדום, המלמדים על קיומן של מערכות חוקים שקדמו מאות שנים לתורה ושכמה וכמה פסוקים בתורה מקבילים אליהם, מחייבת התייחסות עקרונית ומהותית, ש'גישת הקו' מדחיקה לגמרי. 'גישת הקו' גם מתעלמת מן הסתירות שבין נוסח המקרא של חז"ל לבין נוסח המסורה ומן ההבדלים השונים של נוסח המקרא בין מפרשי המקרא השונים. הסערות של השנים האחרונות בעולם הארכאולוגיה של תקופת המקרא חולפות על פני 'גישת הקו' מבלי להבין איפה הבעיות והיכן הפתרונות. אלו הן רק דוגמות קצרות לבעיות של ממש, שאף שאני מאמין באמונה שלמה שיש להן פתרונות, ולעתים דרך ההתמודדות עמן מתגלה אור חדש בתורה (כמו למשל ב'שיטת הבחינות', שהאירה אור מופלא על התנ"ך כולו), אינני חושב שמותר להתעלם מהן.

חז"ל לימדו אותנו: "דע מה שתשיב לאפיקורוס". 'גישת הקו' חולקת על גישת חז"ל בנושא, וסוברת שהדרך להתמודד עם

אפיקורסות היא לברוח ממפגש עמה ולא ללמוד כיצד להתמודד ברצינות עם טענותיה. בפולמוס לפני כעשור טען הרב צבי ישראל טאו שליט"א, שלבוגר ישיבה הנפגש עם תפיסות ביקורתיות "אין שום הגנה מול האמירות האלה. הוא לא יודע איך להתמודד איתן, הוא לא יודע איך להתנגד להן".³ מה המסקנה מכך? האם המסקנה היא שמשום כך עדיף למנוע בכל דרך מפגש של התלמיד עם תפיסות אלו, או שמא בעולמנו שבו כל המידע חשוף וגלוי בלחיצת מקש, מן הראוי יותר להכין את התלמידים, בוודאי הבוגרים שבהם, כיצד באמת להתמודד עם שאלות כבדות משקל אלו?

מדי שנה פונים אל חבריי ועמיתיי בישיבת הר עציון ובמכללת הרצוג עשרות בוגרי ישיבות, רבים מהם בוגרי ישיבות הקו', שהגיעו לאוניברסיטאות שונות ונתקלו לפתע בחקר המקרא, והם נבוכים לחלוטין ממה שהם פוגשים. לימדו אותם שכולם טיפשים, והנה מתברר שמדובר בטענות חזקות שלא ניתן לפתור בכדי. מידת הצניעות מחייבת להכיר גם בכך, ומידת אהבת האמת דורשת מן האדם להעמיק את השקפת עולמו אל מול שאלות מתחדשות. דרכו של הראי"ה קוק הייתה שונה לחלוטין, וידועים דבריו על הגישה הראויה להתמודדות עם גישות ביקורתיות:

זהו כלל גדול במלחמת הדעות, שכל דעה הבאה לסתור איזה דבר מן התורה, צריכים אנו בתחילה לא דווקא לסתור אותה, כ"א לבנות את ארמון התורה ממעל לה, ובזה הננו מתרוממים על ידה, ובעבור ההתרוממות הזאת הדעות מתגלות, ואח"כ כשאינן אנו נלחצים משום דבר, הננו יכולים בלב מלא ביטחון להילחם עליה גם כן (אגרות הראי"ה א, איגרת קלד).

כמה רחוקים דברים אלו מ'גישת הקו', הבוחרת לא לבנות ארמון ממעל לה, אלא לבנות מחילות מתחת לה!

3. הרב צ"י טאו, צדיק באמונתו יחיה, ירושלים תשס"ב, עמ' לד.

סיכום

הצגתי כאן את שלוש נקודות המחלוקת המרכזיות, לעניות דעתי, בין 'גישת הקו' ל'גישת המרחב'. נקודת המבט כמובן לא הייתה אובייקטיבית, ואני יכול ללמד זכות על 'גישת הקו' מכיוונים שונים. אינני בא לשלול גישה זו, ואינני בא לומר שלא נמצאו במסורת ישראל לדורותיה גישות ברוח זו. מחלוקת בין שתי הגישות יכולה באופן עקרוני להיות חיובית ביותר, לקדם ולפתח את שתי הגישות גם יחד. אולם תנאי בסיסי לקיומה של מחלוקת כזו הוא הכרה בכך שאין כאן צד המייצג באופן מוחלט עמדה יחידה לגיטימית, אלא היא ממשיכה במידה רבה מחלוקות שהיו קיימות לאורך כל הדורות בתוך מחשבת ישראל. מחלוקת היא תופעה ברוכה בעיקרה, אך היא חייבת לנבוע ממקורות של אמת וצדק, ולא מקנאה, מצרות עין וממלחמות כוח. אם כל צד יכיר בכך, שאף שהוא משוכנע לחלוטין בצדקת דרכו, הרי שלאנשים שונים יש באופן טבעי דעות שונות, ושני הצדדים בוויכוח מייצגים שתי תפיסות עולם לגיטימיות המושרשות היטב בין חכמי ישראל לדורותיהם, נוכל לקוות לדיאלוג פורה לשם שמים, שממנו הציבור הדתי כולו יוכל לצאת נשכר.